

БІЖЕНСТВО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЧИ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ?

Перша світова війна, Велика війна, Імперіалістична війна – все це назви однієї світової катастрофи, яка впродовж 1914–1918 рр. випробовувала на міцність людську цивілізацію. То була війна, яку, за влучним висловом академіка НАН України М.В.Поповича, «...ніхто не хотів і не передбачав ніхто...», а сам її вибір як спосіб розв'язання світових конфліктів, можливо, був чисюсь колосальною помилкою¹.

За ще страшнішими ніж сама війна, її наслідками: руйнацією європейських цінностей, утвердженням тоталітарних режимів, розв'язанням Другої світової війни з поділом світу на два протиборчі табори в часи уже «холодної війни» – немов би стерлося саме сприйняття «першої тотальної війни»² людства. Дійсно, скринька Пандори у ХХ ст. була відкрита саме цією війною, яка, за великим рахунком і визначила подальші тенденції світового поступу у ХХ ст. і завдяки цьому, як зауважив професор О.П. Реєнт, посіла гідне місце у зарубіжній історіографії³.

Натомість ще до недавнього часу на пострадянських теренах «в густій пафосно–ідеологічній ніші «Великого Жовтня» Першій світовій війні відводилась примітивна й убога роль театрального статиста...», що означало другорядність сюжетів війни у порівнянні з революційними...»⁴ І лише в останні роки українські дослідники зосередили увагу на означену проблему вітчизняної історії.

При цьому О.П.Реєнт відзначає, що «справжній бум у сучасній історичній науці простежується у галузі досліджень різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні., де однією з основних тем у цьому контексті стала проблема біженців»⁵. Дійсно, біженство Першої світової війни можна зарахувати до ключових соціальних та морально–психологічних проблем, оскільки з початком руху біженців стало зрозуміло, що ця війна – не лише воєнні дії, стратегічні плани геніальних та бездарних полководців, але й невідомі з попередніх воєн «великі трагедії маленької людини», вирваної зі звичного середовища проживання, водночас позбавленої всього з безмежними стражданнями від невизначеності, непевності у майбутньому, туги за таким недалеким минулим...

Таким чином, метою запропонованої статті є спроба висвітлити деякі історіографічні аспекти дослідження проблеми біженців Першої світової війни.

Перш за все слід зробити кілька зауважень, які певним чином пом'якшать критичні оцінки прискіпливого читача. Отже, авторка свідомо того, що їй не вдалося проаналізувати абсолютно всі праці вітчизняних істориків з визначеної проблематики, оскільки в сучасних реаліях досить проблематично ознайомитися із роботами колег різних регіонів України, які друкуються у наукових збірниках вищих навчальних закладів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють весь період війни, відображаючи діяльність владних структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. Зрозуміло, що з підписанням Комп'єнського перемир'я 11

листопада 1918 р. страждання біженців не закінчилися, як не трапилося цього і з падінням Гетьманату 14 грудня того ж року та приходом до влади Директорії. І все ж в даному випадку логічною кінцевою датою є 14 грудня 1918 р., оскільки саме урядовим структурам Української Держави вдалося розпочати повномасштабний процес повернення додому біженців, а в частині евакуації іноземців майже завершити його. Зрозуміло, що такий підхід, мов би відриває добу Директорії від інших етапів Української революції, проте, в даному випадку, на нашу думку, наголос слід зробити на хронології війни та біженства, на які відбулися революційні події, як наслідки цього конфлікту.

При цьому впродовж війни в долі біженців можна умовно виділити кілька етапів:

1. Осінь 1914 р. – зима 1916 р. – процес евакуації біженців та розселення їх у тиллових губерніях Російської імперії.

2. Весна 1916 р. – весна 1918 р. – перебування у тиллових губерніях та підготовка до реевакуації, започаткованої в часи УЦР.

3. Літо – зима 1918 р. – процес повернення біженців до своїх домівок за доби Української Держави.

У територіальному вимірі охоплено «східний вектор біженства»⁶, тобто українські землі, що перебували у складі Російської імперії, а після її падіння стали основою творення УНР та Української Держави. Слід зазначити, що цей напрямок був надзвичайно потужним за своїм розмахом в його добровільній евакуації та депортаційних акціях російського командування, які за своїми масштабами перевершили подібні заходи австро–угорської військової адміністрації⁷. До того ж протягом 1915–1917 рр. на українських теренах тимчасовий притулок знайшло за різними даними від 601092⁸ до 656000⁹ біженців, а у жовтні 1918 р. тільки у районах Харківського та Катеринославського залізничних вузлів було скупчено близько 1,4 млн. біженців¹⁰. Така кількість знедолених людей вимагала максимальних зусиль влади, місцевих самоврядувань та громадського загалу. Аналіз їх діяльності, в свою чергу, зможе стати підґрунтям для серйозних наукових досліджень та висновків.

Роботи іноземних фахівців (крім польських) використано за їх російськомовними перекладами, Зрозуміло, що без одвічного питання «А як у них?» не можна адекватно оцінити «А як же у нас?» Навіть обмежений доступ до цих робіт наводить на думку, що з кожним десятиліттям європейські історики досягають якісно нового рівня в осмисленні Першої світової війни.

Цікавою буде оцінка тих подій, перш за все, істориків Франції та Німеччини – представників тих держав, що воювали на Західному фронті Великої війни. Так професор Жан-Жак Бекер (Jean-Jeak Becker), один з найвизначніших дослідників Першої світової війни у Франції, президент Центру досліджень Музею Великої війни, у своїй оглядово-аналітичній статті звернув увагу на зміну підходів у визначенні причин війни і в результаті – «історіографія світової війни повністю оновилася: центральне місце в ній посіли дослідження, присвячені національному та людському фактору в історії»¹¹.

Якісно новим у європейській історіографії стало поняття «культура війни», що охоплює всі напрямки життя європейців у роки війни – освіта, виховання, сімейне

життя, преса, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності та ін.¹². Підсумовуючи, Ж.-Ж. Бекер зазначив: «У сфері вивчення «культури війни» ми все ще далекі від систематичних досліджень і перебуваємо на стадії підготовки новаторських робіт»¹³.

Німецький історик Бен'ямін Циман (Benjamin Ziemann) наголошує на перевагах «культурної історії» Першої світової війни порівняно з дослідженнями, що виходять з принципів класичної дипломатичної та структурної історії, роздумами над ходом війни в рамках « великої політики кабінетів», якою до кінця 80-х рр. минулого ст. займалися західноєвропейські вчені¹⁴. Поряд з тим культурна історія та історія менталітету часів Великої війни – «гарний приклад нового відкриття та нової інтерпретації певної тематики цього періоду». На його переконання «...тільки культурна історія, яка надає перевагу людині, її діяльності удостоїла належною увагою цей аспект війни і розробила його у багатьох тематичних областях»¹⁵.

Прикладом застосування принципів «культури війни» та «культурної історії» у вивченні саме проблеми біженства Першої світової війни в Російській імперії є праці Пітера Гетрелла (Peter Gatrell), британського дослідника, доктора економічної історії з Манчестерського університету¹⁶. Біженці Першої світової війни, як стверджує вчений, без сумніву, несправедливо залишені поза увагою дослідників, оскільки «...вони не піддавалися і зараз не піддаються спробам розмістити цих людей по встановлених категоріях... у звичних рамках суспільних сил, класів, станів, національних етнічних груп»¹⁷. Серед важливих напрямків вивчення проблеми біженців П.Гетрелл виділяє проблеми визначення статусу біженців, місце жінки-біженки при розподілі соціальних ролей у тогочасному суспільстві¹⁸.

Його дослідження, зокрема гендерного аспекту проблеми, за висловом Френсіса Вчисло, професора Вандербільського університету (Теннессі, США), стало «...спробою вивчити невідомі події воєнного часу», використовуючи серйозні наукові підходи¹⁹. Тому стає зрозумілою критична оцінка Ф.Вчисло доповіді « Біженство» російського історика О.М.Курцева²⁰, професора Курського педагогічного університету на Міжнародному науковому колоквиумі « Росія і Перша світова війна» (Москва, червень, 1998 р.). Американський історик закинув останньому відсутність «...нових джерел психологічно-соціального стресу в суспільстві як результату появи біженства»²¹.

Проте, в умовах, коли упродовж тривалого часу радянська історіографія замовчувала проблеми біженців Великої війни, у зв'язку з невиваженістю порівняння рівня надання допомоги біженцям царською Росією та з їх долею після повернення на батьківщину в 1918–1925 рр., а також з умовами масової евакуації у роки Великої вітчизняної війни²², О.М.Курцев одним із перших серед пострадянських істориків розпочав її вивчення. До того ж він застосував досить влучне поняття « біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців. Зміст «трагічного явища», іншими словами – напрямки вивчення даної тематики історик окреслив «... таким важливим питанням як власне початок руху населення і життя біженців на нових місцях, державна опіка евакуйованого населення і наростання конфліктів між прибулими елементами та корінними жителями на побутовому рівні, загальна кількість переміщених осіб, їх національний склад та ін.»²³

З подібних позицій проблему біженців досліджують деякі білоруські²⁴ та українські^{25,26,27} історики. У цьому плані знаковою працею є і колективна монографія «Tuiaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej» (Lublin, 2007) докторів гуманітарних наук Маріуша Коженьовського і Даріуша Тарасюка під керівництвом доктора габлітованого Марека Мандзика з Інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюри-Склодовської, представників, безумовно, нової генерації польських істориків. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців в Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга, без перебільшення є подією для дослідників біженства Першої світової війни, скажімо так, постімперського простору, оскільки українська та російська історіографії ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт по цій тематиці. Крім того, вітчизняному досліднику ця книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – серед іншого і в українських губерніях.

«Традиційний» підхід до осмислення біженства можна пояснити тим, що ця тематика не набула належного висвітлення, численні архівні фонди ще чекають своїх дослідників. Писати ж про моральні потрясіння біженців, не маючи серйозної наукової бази, буде, м'яко кажучи, некоректно, як і робити висновки щодо стану біженців в Російській імперії, використавши кілька публіцистичних робіт з часописів 1915 р.²⁸

Відтак, досить важливим є напрацювання саме фактичного матеріалу, введення до наукового обігу значного масиву документів. Уже побіжне опрацювання архівної бази засвідчує багатоманіття біженської проблематики^{29–30–31–32}, що дає змогу визначити пріоритетні напрямки її дослідження.

Серед інших:

– семантичні особливості поняття «біженець», «вигнанець», «переселенець» відповідно до тогочасних умов;

– основи державної політики Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у сфері соціального захисту біженців, становлення та діяльність відповідних державних структур;

– процес евакуації біженців (добровільний та примусовий), організація допомоги на шляхах їх транспортування та ін.;

– роль місцевих самоврядувань, громадських, етнічних, жіночих та інших спілок у налагодженні життя біженців;

– напрямки допомоги біженцям (розселення, забезпечення житлом, одягом, харчами; медичне обслуговування; працевлаштування, навчання дітей, опіка сиріт та пристарілих, пошук загублених в дорозі членів родин, юридичні консультації та ін.);

– проблеми різних груп біженців за статевою, етнічною, становою ознакою, що дозволить визначити особливості, як це певною мірою вже зроблено при вивченні долі біженців представників духовенства різних єпархій України^{33–34}

Важливою проблемою дослідження біженства є визначення кола осіб, які і окреслили поняття «біженець». Так П.Петрелл, авторитетний дослідник біженства Першої світової війни в Росії, наголосив, що власне «біженців», тобто людей, які добровільно залишили свої домівки з наступом ворога було небагато у порівнянні із сотнями тисяч тих, кого «перемістили» насильно (виселенці)³⁵. Загалом, дослідник вводить широке поняття «переміщені особи», «переміщення населення» («population

displacement)), до семантичного кола якого зараховує біженців, депортованих, військовополонених ворожих армій, інтернованих з числа громадян ворожих країн³⁶.

Російське законодавство в часи Першої світової війни визначило долю винятково однієї категорії потерпілого від війни цивільного населення – біженців³⁷. При цьому Закон та «Положення про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. та більш повне тлумачення останнього – «Керівні положення про влаштування біженців» від 2 березня 1916 р. вперше у юридичній практиці Російської імперії вводять термін «біженець»³⁸. Нагальність його виникнення зумовлювалася «катастрофічним розмахом»³⁹, порівняно із попередніми воєнними конфліктами, переміщення населення з прифронтової зони у тиллові регіони держави.

«Беженцами, – як твердить ст.1 «Положення про забезпечення потреб біженців», – признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий (крім німців та угорців – ст.6 цього документу.– Л.Ж.), а также выходцы из враждебных России государств»⁴⁰. Особи, які насильно були виселені із зони воєнних дій під нагляд поліції, до категорії до біженців не зараховувалися. Серед останніх були німці та євреї, яких офіційна російська влада розглядала як «резерв ворога»⁴¹. В результаті вона провела ганебну депортаційну акцію частини населення з Галичини та Східної Пруссії у внутрішні губернії імперії.

Царизм, на думку української дослідниці Т.І.Лазанської, намагався в такий спосіб мобілізувати на тотальну війну не лише фізичні, а й духовні сили народу, відволікти суспільну свідомість від повсякденних жахів поразки російських військ, спрямовуючи її (свідомість) на пошук внутрішнього ворога, винного у всіх нещастях армії та цивільного населення. Ними і стали євреї, німці, угорці, австрійці, а згодом – болгари та турки⁴².

При цьому авторка вживає як тотожні терміни «німці-виселенці», «німці-колоністи російськороддані» та біженці. У випадку із примусово депортованими, на нашу думку, поняття «біженець» не є прийнятним, тому варто розмежувати і понятійний апарат і дослідницькі проблеми – депортовані та біженці Першої світової війни. Окремо слід вивчати долю національних меншин Російської імперії, які зазнали депортаційної політики і мали статус «адміністративно висланих». Ілюстрацією того може бути і факт відмови надавати допомогу «німцям-колоністам» з боку Харківського відділення Тетянинського комітету в березні 1915 р. як таким, що перебували під наглядом поліції⁴³. Цікаву думку висловив О.П.Реєнт з приводу появи терміну «вигнанець». Він наголосив, «...що засоби масової інформації з міркувань можливих цензурних утисків використовували слово «вигнанці», яке застосовувалося до депортованих з прикордонних територій імперії»⁴⁴.

Польський історик Маріуш Коженевський, визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «*uciekini*» (утікач). Поняття ж «*wygnaniec*» (вигнанець), «*uchodica*» (біженець), «*tuiacz*» (блукач), зустрічаються у тогочасних архівних документах. На переконання дослідника вони підкреслюють статус польської людності, примусово евакуйованої з польських губерній⁴⁵.

Автори сучасного енциклопедичного довідника «Історія війн та збройних конфліктів в Україні» (К.,2004) вказують, що «біженці – особи, які з метою уникнення реальної чи ймовірної загрози насильства за власним бажанням переміщуються у межах країни (національні біженці) або за межі кордонів країни (міжнародні біженці)»⁴⁶.

Отже, проблема змісту поняття «біженець» як визначення певного кола осіб, поява яких в суспільній ієрархії з'явилася на теренах Російської імперії в роки Першої світової війни, залишається відкритою і вимагає подальшої наукової розробки.

Інший напрямок теми – становлення та діяльність відповідних органів влади, творення нормативної бази теж потребує поглибленого дослідження. Упродовж 1914–1918 рр. на українських землях офіційну політику щодо біженців формували МВС Російської імперії та Особлива нарада по влаштуванню біженців, у часи Української революції – Краєва нарада по справах біженців та біженецький департамент секретарства внутрішніх справ, а згодом – міністерства внутрішніх справ УНР, і нарешті – біженецький департамент Української Держави.

Найбільш вивченою на сьогодні у цьому контексті є доба царизму. Серед висновків, зроблених російськими дослідниками, варто звернути увагу на думки М.П.Єрошкіна та А.В.Ільїна. Так, М.П.Єрошкін, авторитетний радянський історик у галузі державних установ Російської імперії, наголосив, що Особлива нарада по влаштуванню біженців, започаткована 30 серпня 1915 р. серед інших Особливих нарад (як вищий урядовий орган під керівництвом окремих міністрів і підзвітний лише імператору), була створена з метою зберегти в залежності від уряду російську буржуазію. Представники буржуазії, на його думку, які склали меншість у нарадах, мали незначний вплив на діяльність цих інституцій і до того ж були обмежені впливом царських чиновників⁴⁷.

А.В.Ільїн спробував визначити причини того, що восени 1915 р., тобто на час розмаху біженського руху, Російська імперія тільки розпочала формувати систему державної допомоги біженцям. «Неповороткий бюрократичний апарат не зміг розгорнути роботу по опікуванню біженців так швидко, як того вимагали обставини»⁴⁸. Історик, оцінюючи діяльність Особливої наради по влаштуванню біженців, вказав на її унікальну рису – «включення в колегію [Особливої наради. – Л.Ж.] представників за національною ознакою, що вирізняло її не лише серед інших Особливих нарад [по обороні держави, по паливу, по продовольству та по перевезеннях.–Л.Ж.]», але і в цілому в центральному державному апараті Російської імперії⁴⁹. А.В.Ільїн вбачає, що відсутність ефективної підтримки Особливої наради з боку Державної Думи призвела до втрати ґрунту для регулярної її діяльності. Позаяк неможливо було взяти під свій контроль діяльність місцевих установ МВС, які керували організацією допомоги постраждалому від війни населенню⁵⁰.

О.М.Курцев, аналізуючи процес організації місцевих представництв Особливої наради по влаштуванню біженців, зауважив, що він розпочався з осені 1915 р. шляхом утворення губернських нарад по влаштуванню біженців, а у повітах та великих містах – «Комітетів допомоги біженцям», різних відділів відповідно при земських, міських, а в окремих випадках – і волосних управах⁵¹.

Загалом, дослідники сходяться на тому, що в «...загальнодержавному масштабі робота по впорядкуванню біженської справи розпочалася після виходу 30 серпня 1915 р. Закону «Про забезпечення потреб біженців»...»⁵².

Щодо оцінки введення посади двох Головуповноважених по влаштуванню біженців на Північно-Західному та Південно-Західному фронтах, затверджених Радою Міністрів 24 липня 1915 р., то В.Саматія наголосив на двох моментах. До позитивного слід зарахувати сам факт введення інституту уповноважених для справи врегулювання проблеми біженців, а негативний – запізнілість цього кроку з боку влади⁵³.

В цілому, формування системи державних органів допомоги біженцям та нормативної бази, що представлена «Положенням про Тетянинський комітет», «Законом про забезпечення потреб біженців», «Керівними положеннями про влаштування біженців», наказами про спеціальних головуповноважених зазнали гострої критики сучасників⁵⁴ і засвідчили про не завжди адекватну здатність керманічів Російської імперії вчасно та дієво реагувати на соціальні виклики в умовах триваючої війни.

Однією з причин такої негативної ситуації є той факт, що в амбітні плани російського командування, певна річ, не входив ганебний відступ царських армій у 1915 р. Переможна доктрина ведення війни та бюрократія чиновництва не дозволили вже з першими партіями біженців (не можна відкидати і валки добровільних біженців, підігрітих міфом про кровожерливість «германців»), розгорнути для них вчасну державну підтримку. В підтвердження сказаного можна навести думку віце-прем'єра Кривошеїна, яку він висловив на одному із засідань Ради Міністрів, що біженство – «...явище найнеочікуваніше, найгрізніше, найнепоправиміше»⁵⁵. Дослідження цього напрямку вимагає подальших студій в контексті взаємин центральних органів влади уже Тимчасового уряду з Українською Центральною Радою у царині опіки біженцями та ін.

Соціальна політика урядів доби Української революції, за висловом В.П.Капелюшного, автора фундаментальної історіографічної праці цього періоду, на сьогодні досліджена лише фрагментарно⁵⁶. Натомість – освітня та зовнішня політика, аграрне питання, військове будівництво та ін. – пріоритетні теми захищених останнім часом дисертацій⁵⁷.

Відтак, поодиноким на цьому тлі є стаття О.Б.Кудлай, присвячена аналізу діяльності секретарства внутрішніх справ, а з проголошенням УНР – Народного міністерства внутрішніх справ та створення в його структурі біженецького відділу⁵⁸. Історик довела, що «...великою справою, якою займалось секретарство внутрішніх справ була справа біженців»⁵⁹. За доби УЦР було утворено Краєву нараду по справах біженців, структуру, склад та компетенцію якої теж визначила О.Б.Кудлай. При цьому вона зробила висновок, що відділ справ біженців МВС УНР та Виконавчий комітет Краєвої наради по справах біженців «...провели велику роботу по забезпеченні життєдіяльності, влаштуванню біженців в Україні, координації діяльності численних українських біженецьких організацій по підготовці заходів по поверненню біженців додому»⁶⁰. Поряд з цими структурами О.Б.Кудлай вказала на існування і біженецького департаменту МВС, який з початку 1918 р. мав займатися всіма побіжними справами⁶¹.

Авторка звернула увагу і на терміни реєвакуації біженців, в які передбачалося її провести. «Пропонувалося, що реєвакуація розпочнеться 25 березня 1918 р., а закінчиться не пізніше осені того ж року». Проте, як встановила вона, через внутрішні та зовнішні обставини у першому кварталі 1918 р. цей план здійснено не було⁶². На нашу думку строки реєвакуації були дещо іншими, про що свідчили матеріали доповіді біженецького департаменту, який став основою Постанови Ради Міністрів УНР «Про план реєвакуації біженців» від 8 квітня 1918 р.⁶³ Згідно положень документу в квітні 1918 р. мав лише розпочатися підготовчий етап до повернення біженців додому, «... встановлення контактів із зацікавленими державами та ін.»⁶⁴.

У той же час засади державної політики УЦР–УНР були сформовані на пленарному засіданні Краєвої Наради по справам біженців 27–28 листопада 1917 р., з подальшою розробкою конкретних напрямків допомоги біженцям⁶⁵. Фактично, врегулювання проблеми біженців Першої світової війни за доби Української Центральної Ради все ще залишається відкритою для істориків, а відсутність праць з інших її напрямків спонукає обмежитися цим історіографічним сюжетом.

У подібній ситуації перебуває і дослідження проблеми біженства в часи Української держави⁶⁶. При цьому слід зробити деякі зауваження. Так, процес реєвакуації біженців в Українській державі проходив при взаємодії урядових структур, місцевої адміністрації, самоврядувань та окупаційної влади і тривав до кінця правління П.Скоропадського. Одночасна реєвакуація значного числа населення, враховуючи, що в цей час розпочалося і повернення українських військовополонених із концентраційних таборів держав Четверного союзу, була досить складним завданням. Виконати його вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців–іноземців та повернення українців із західних країн. Реєвакуація українців з Росії набула спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією у радянській Росії. До того ж біженці ладні були терпляче чекати на відправку вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни. Загалом же процес повернення біженців до своїх домівок у межах колишньої Російської імперії тривав до 1925 р.⁶⁷

Без перебільшення можна сказати, що дипломатичні угоди української сторони з австро–угорськими, німецькими, польськими та російськими представництвами з питань реєвакуації біженців стали одним із перших у ХХ ст. прикладів міждержавного регулювання проблеми біженців.

Цікавою, на наш погляд, є розвідка П.Сохань та В.Павленко, присвячена долі українських біженців Першої світової війни у Болгарії⁶⁸.

Отже, Українська Держава стала спадкоємницею УНР в частині виконання плану реєвакуації біженців, доповнивши його положеннями відповідно до вимог часу. Натомість ліквідація Краєвої Наради по справам біженців привела до зосередження в одній структурі – біженецькому департаменті МВС всіх керівних функцій у царині біженців, що в умовах розпочатої реєвакуації, а згодом із закінченням війни, масового напливу біженців з Росії, стало важливою умовою до проведення ефективних заходів по поверненню біженців до своїх домівок.

Важливим аспектом дослідження проблеми біженства можна назвати проведення евакуації та надання різнопланової допомоги на шляхах їх руху. Загалом, вітчизняні та

зарубіжні історики критично оцінюють цей процес. Так польська дослідниця В.Найдус, назваючи евакуацію цивільного населення тотальною та брутальною, яку російське командування цинічно виправдовувало «вимогами війни», наголосила на мільйонах переміщених осіб. Висока смертність, особливо серед малих дітей, несла впоратися із проблемами з боку Червоного Хреста, на її думку, стали причиною звернення влади по допомогу до місцевих самоврядувань та громадськості⁶⁹.

У той же час О.М.Курцев звернув увагу, що з «кінця серпня 1915 р. населення прифронтових губерній залишає свої домівки не тому, що війська насильно спонукають їх до цього, а добровільно, не бажаючи залишатися під обстрілами, в районах, зайнятих ворогом...»⁷⁰. Дослідник виділив два етапи ав евакуації населення, залежно від способу пересування. Перший – літо 1915 р. – переважав гужовий рух біженців, так звані, біженецькі валки, які рухалися власними кіньми. Другий – з осені того ж року – транспортування біженців у тиллові райони здійснювалося лише залізницями, головним чином, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до місця призначення⁷¹.

О.В.Сердюк у своїй роботі певним чином спробував відтворити жахливу, на його думку, картину руху біженців, зауваживши, що саме «...холодна осінь змушувала людей розпродувати при першій можливості коней з возами й рухатися далі поїздами і визначиними маршрутами»⁷². Б.Заброварний та О.Михайлюк, автори праці «Українське село в роки Першої світової війни», не даючи жодних посилань на першоджерела, категорично оцінюють організацію евакуації біженців в Російській імперії⁷³. Проте, не варто оцінювати так категорично, адже джерела свідчать, що шляхах руху біженців було влаштовано пункти харчування та надання медичної допомоги. Так, на кінець жовтня 1915 р. в Російській імперії діяло 74 пункти харчування, організовані місцевими самоврядуваннями та благодійними структурами⁷⁴. Найбільші пункти харчування були відкриті у Кременчуці (де щодня могли отримати їжу 24 тис. осіб), Конотопі (24 тис. осіб) та Люботині (23 тис. осіб)⁷⁵. Поряд з ними, як правило, функціонували пункти медичної допомоги. Наприклад, у Харківській губернії на цей час діяло 6 медико-харчових пунктів⁷⁶. На Катеринославщині протягом осені 1915 р. пункти харчування видали біженцям таку кількість порцій їжі: у Дебальцево – 184253, у Ясиноватій – 170711, у Нікітовці – 27153, в Алчевську – 24668, у Луганську – 16670 та П'ятихатках – 16286⁷⁷.

Розглядаючи процес евакуації, слід погодитися із О.В.Сердюком щодо необхідності пошуку матеріалів, які б дали уявлення про початок біженства у перші місяці війни⁷⁸.

Одним із найбільш успішно висвітлених аспектів проблеми можна назвати формування та діяльності різних благодійних спілок та етнічних комітетів, які виникли на хвилі патріотичного піднесення суспільного загалу у перші місяці війни. Так, у наукових розвідках О.Доніка⁷⁹ та Н.Загребельної⁸⁰ започатковано ґрунтовні дослідження процесу становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій в Україні в період Першої світової війни». Серед громадських інституцій дослідники виділили Всеросійський земський Союз (далі – ВЗС) та Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), робота яких завдяки розгалуженій

мережі їх місцевих комітетів «...найбільш вагомо та відчутно виявилася на українських землях»⁸¹.

Діяльність «південно–західних (тобто правобережних українських – авт.) «комітетів одна з перших розглянула І. Сулига. При цьому авторка визнала, що південно–західний обласний комітет, який об'єднав відповідні губернські комітети Київщини, Волині та Поділля, називаючи себе установою ВЗС, формально до його складу не входив»⁸².

Роль Тетянського комітету у справі соціального захисту біженців, програмні положення та етапи його подвигництва досліджувала Н. Загребельна. Вона слушно наголосила, що «...вже з літа 1915 р. надання допомоги біженцям було перенесено з площини добродійності в сферу опіки державою знедолених громадян»⁸³. Цікавими є і дослідження місцевих відділень Тетянського комітету, як, наприклад, Харківського, що одним із перших в губернії взяло на себе організацію соціального захисту біженців⁸⁴.

Подвигницька діяльність членів Харківського губернського відділення Тетянського комітету була схвалена Великою Княжною Тетяною Миколаївною. Його голова В.В. Акишев був запрошений на з'їзд представників відділень Комітету, який проходив у Петрограді 3 – 9 травня 1915 р. Крім того, В.В. Акишев та його дружина отримали особисту подяку голови Комітету за організацію благодійних зборів для біженців⁸⁵. Тому не зовсім можна погодитися із думкою деяких істориків про найпомітнішу роль серед губернським відділень Тетянського комітету саме Київського відділення⁸⁶. Проблемною залишається і спроба визначити співвідношення допомоги, наданої державними структурами та приватною благодійністю, хоча б у тому випадку, що Тетянський комітет фінансувався з Державної скарбниці⁸⁷.

Віддаючи належне цим та іншим науковцям, праці яких, фактично, започаткували в сучасній вітчизняній історіографії Великої війни окремих напрямків – дослідження громадської благодійності в її різних проявах, необхідно вказати на відсутність робіт, які б у повному обсязі висвітлювали важливі проблеми облаштування біженців на нових місцях, медичної допомоги, долі неповнолітніх біженців, проблеми їх працевлаштування та ін. На рівні Російської імперії ця проблема піднята у монографії радянського історика А.М.Анфімова⁸⁸. Ф.Г. та Г.Ф. Турченки намагалися проаналізувати цей процес в контексті історії південних регіонів України початку ХХ ст., відмічаючи, що праця біженців не набула широкого використання у сільському господарстві регіону⁸⁹. Вони були більше зайняті у промисловості. Відкритими є й інші напрямки дослідження такого складного та водночас трагічного явища, яким було біженство Першої світової війни.

Таким чином, слід відзначити, що подана розвідка, певним чином, висвітлює не історіографію проблеми біженства Першої світової війни, а точніше проблеми історіографії та головні акценти дослідження. Свідомо не проаналізовані деякі статті та кандидатські дисертації, оскільки це вже досить повно зроблено у роботах колег⁹⁰. У той же час треба сказати, що тема залишається відкритою для істориків і спонукає їх до нових пошуків. Перспективою наступних досліджень має стати використання принципів «культури війни» при висвітленні теми та створення цілісної картини цього явища.

- ¹ Попович М.В. Червоне століття.–К.,2007.–С.26–27.
- ² Беккер Ж.–Ж. Новое в изучении истории Первой мировой войны во Франции// Новая и новейшая история. – 1999. – №2. – С.50.
- ³ Реснт О.П. Перша світова війна й Україна: історико–теоретичні аспекти вивчення проблеми// Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр.–Вип.4.–К., 2002.–С.5.
- ⁴ Версток В.Чи на війні як на війні?(Россия и Первая мировая война. Материалы международного научного colloквиума. – СПб., 1999. –563 с.) //file://A:|беженцы|В_Версток.htm
- ⁵ Реснт О.П., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії// Історичний журнал.–2005.–№ 1.–С.48.
- ⁶ Там само.–С.49.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету// Історичний журнал.–2005.–№4.– С.104–109.
- ⁹ Сердюк О.В.Біженство в Україні під час Першої світової війни// Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр.–Вип.4.–К., 2002.–С.111–132.
- ¹⁰Жванко Л.М. Внутрішня політика Української держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 рр.): Дис. . . канд. іст. наук. – Полтава, 2002.–С.161.
- ¹¹ Беккер Ж.–Ж.Назв.праця.–С.47.
- ¹² Там само.–С.49.
- ¹³ Там само.–С.50.
- ¹⁴Циман Б. Результаты и противоречия культурной истории: некоторые замечания//Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза.1920–1950–е годы)//Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб.докладов.– Харьков,2004.–С.326.
- ¹⁵ Там само. – С.327.
- ¹⁶Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны// Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного colloквиума.– СПб., 1999.– С. 112–128; Беженцы в России в период Первой мировой войны//Исторические записки.–М.,2001.–С.46–72; A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I.–Bloomington&Indianapolis,1999.– 318 p. (перевидана у 2005 р.).
- ¹⁷ Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России. . .–С.112.
- ¹⁸ Там само.–С.113.
- ¹⁹ Дискуссия//Россия и Первая мировая война.– С.172.
- ²⁰ Курцев А.Н.Беженство//Там само.–С.129–146.
- ²¹ Дискуссия//Там само.–С.172.
- ²²Курцев А.Н.Беженство//Там само.–С.129. Підтвердженням думок О.М.Курцева щодо замовчування історії біженства Першої світової війни як невігідної у порівнянні з евакуацією населення з початком Великої Вітчизняної війни у 1941 р. є монографія харківського історика А.В.Скоробагатова «Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)» (Харків, 2004), на сторінках якої він описує всі жахи радянської (а точніше її відсутність) евакуації (с.274–276).
- ²³ Курцев А.Н.Беженство. . .–С.129.
- ²⁴ Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии в годы Первой мировой войны//www.nlr.ru
- ²⁵Сердюк О.В.Біженство в Україні під час Першої світової війни// Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр.–Вип.4.–К., 2002.–С.111–132.
- ²⁶ Жванко Л.М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. // Київська старовина.–2005. – №3. – С. 77–93.
- ²⁷ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування// Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Зб. наук. пр. – Вип. 6. – К., 2003. – С. 256–367.
- ²⁸ Олієвський О. Біженство в Росії під час Першої світової війни//Питання історії нового та новітнього часу: Зб.наук.стат.–Чернівці,2000.–С.124–128.
- ²⁹Опрацьовані авторкою фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України(далі – ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України, фонди архівів

Житомирської, Полтавської, Харківської областей стали основою для написання циклу статей за різними напрямками дослідження проблеми біженства Першої світової війни: Жванко Л.М. Становлення системи органів допомоги біженцям на українських землях (1914–1915 рр.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб.ст. Вип. 27. – К., 2004. – С. 364–375.

³⁰ Жванко Л.М. Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб.ст. Вип.33.–2006.–С.341–361.

³¹ Жванко Л.М. Уряд Павла Скоропадського і спроби подолання епідемічних захворювань серед місцевого населення та біженців// Київська старовина.–2005.– № 6.– С.112–133.

³² Жванко Л.М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ.(1915р.)//Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. пр.–Вип. 4.–Дніпропетровськ,2006.–С.218–224.

³³ Жванко Л.М. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни.//Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.–Львів,2003.–С.245–249.

³⁴ Жванко Л.М. Допомога духовенства Харківської єпархії біженцям Галичини (зима 1914–1916 рр.)//Там само –С.233–238.

³⁵ Гетрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. . . –С.50.

³⁶ Gattrell P. A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I. //www.magazines.russ.ru

³⁷ Жванко Л. Становлення системи органів допомоги біженцям. . . –С.371.

³⁸ Руководящие положения по устройству беженцев. // Законы и распоряжения о беженцах: Вып. II. – М., 1916. – С. 120–125.

³⁹ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915– февраль 1917г.)//Правоведение.–1991.– №.5.–С.49.

⁴⁰ Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915 – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г.–С.2424.

⁴¹ Нелипович С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника.//Военно-исторический журнал.–2000.–№ 2.–С.69.; Його ж: Депортации в России 1914–1918гг.// Военно-исторический журнал.–1997.–№ 1.–С.53.

⁴² Лазанська Т.І. Німці–виселенці в українських губерніях у роки Першої світової війни.// Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип.4.– К., 2002.– С.90.

⁴³ Державний архів Харківської області(далі – ДАХО),ф.18,оп.21,стр.6,арк.51.

⁴⁴ Реєнт О.П. Україна в імперську добу XIX –поч. XX ст.–К.,2003.–С.297.

⁴⁵ Korzeniowski M. Na wygnaczym szlaku... Dziaialnosk Centralnego Komitetu Obywatelskiego Krylestwa Polskiego na Biaiorusi w latach 1915–1918. – Lublin, 2001. – S.12.

⁴⁶ Історія війн та збройних конфліктів в Україні. Енциклопедичний довідник.–К.,2004.–С.71.

⁴⁷ Ерошкин М.П. История государственных учреждений дореволюционной России.– М., 1983.– С. 297.

⁴⁸ Ильин А.В. Об Особом совещании. . . –С.49.

⁴⁹ Там само.–С.50.

⁵⁰ Там само.–С.54.

⁵¹ Курцев А.Н. Беженство. . . –С.138.

⁵² Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии. . .

⁵³ Там само.

⁵⁴ Известия Всероссийского Союза городов.– 1916.–№27–28. – 1–15 марта. – С.201.

⁵⁵ Саматья В. Проблема беженцев в Белоруссии. . .

⁵⁶ Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно – визвольних змагань (1917 – 1921р.р.)–К., 2003.– С. 292.

⁵⁷ Там само.– С. 586–605.

⁵⁸ Кудлай О.Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ.// УДЖ.–2005.–№ 2.–С.90–104.

⁵⁹ Там само.–С.98.

⁶⁰ Там само.–С.100.

⁶¹ Там само.–С.99.

⁶² Там само.

- ⁶³ Жванко Л.М. Джерело до історії політики Української Центральної Ради з проблем біженців Першої світової війни.(0,5 др.арк.)//Статтю подано до друку у науковий збірник відділу Української революції Інституту історії України НАН України.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2199, оп.3, спр.3, арк.1–1 зв.
- ⁶⁵ ДАХО, ф.18, оп.21, спр.216, арк.9–12 зв.
- ⁶⁶ Жванко Л.М. Підготовка до реєвакуації біженців Великої війни за гетьманства П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти.–К.: Інститут історії України НАНУ.–2005.–С.306–317.; Уряд Павла Скоропадського і спроби подолання епідемічній серед місцевого населення та біженців// Київська старовина.–2005.–№ 6.–С.112–133.
- ⁶⁷ Жванко Л.М.Соціальні виміри Української Держави (квітень–грудень 1918 р.).–Харків,2007.–С.150.
- ⁶⁸ Сохань П., Павленко В. Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918–1926 рр)// Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки.:Вип.13.–К.,2004.–С.86–95.
- ⁶⁹ Najdus W. Uchodźcy polscy w Polsce// Historia Polski. – Warszawa.–Т.ІІІ.–С.3.1914–1918. – 1974. – С. 263–264.
- ⁷⁰ Курцев А.Н.Беженство...–С.133.
- ⁷¹ Там само.–С.134–135.
- ⁷² Сердюк О.В.Біженство в Україні...–С.119.
- ⁷³ Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк, 2002. – С. 65.
- ⁷⁴ Известия Главного Комитета Всероссийского Земского Союза.– 1915.– № 28.– 1 декабря. – С. 80–81.
- ⁷⁵ Известия Всероссийского Союза Городов. – 1916. – № 24.– С. 92.
- ⁷⁶ ДАХО, ф.18,оп. 21,спр. 13,арк. 6, 7, 10, 12, 16, 19–23.
- ⁷⁷ Журнали заседания Екатеринославского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1915 г.– Екатеринослав, 1916. – С. 373.
- ⁷⁸ Сердюк О.В.Біженство в Україні...–С.113.
- ⁷⁹ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни// Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип. ІХ. – К., 2005. –С.61–86.
- ⁸⁰ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування// Там само. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 256–367.
- ⁸¹ Донік О.М. Назв. праця. – С.82.
- ⁸² Сулига І.Г. Південно–Західні комітету Всероссийського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни// Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: – Вип. III. – К., 2001. – С. 234–235.
- ⁸³ Загребельна Н.І. Роль Комітету II Імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни// Там само. – Вип. ІХ. – К., 2005. – С. 89.
- ⁸⁴ Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету.– С. 104–109.
- ⁸⁵ Там само. – С. 109.
- ⁸⁶ Сердюк О.В.Біженство в Україні...–С.119.
- ⁸⁷ Гетрелл П. Беженцы и проблема поля в России... – С.112.
- ⁸⁸ Анфимов А.М.Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.,1962.
- ⁸⁹ Турченко Ф.Г.,Турченко Г.Ф. ПівденнаУкраїна: модернізація, світова війна, революція(кін.ХІХ ст.–1921 р.): Історичні нариси.–К.,2003.–С.104
- ⁹⁰ Реєнт О.П., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914–1918 рр...–С. 45–60.